

ПУБЛІКАЦІЇ

Постать Ізмаїла Срезневського в українській фольклористиці

Роман КИРЧІВ

Ізмаїл Іванович Срезневський (1812–1880), без сумніву, знакова постать початкового етапу української фольклористики, один із найяскравіших представників її романтичного періоду, організатор фольклористичної роботи в молодіжному середовищі Харкова та серед любителів української старовини на провінції.

Корінний росіянин за походженням, у Харкові І. Срезневський із дитинства захопився козацькою старовиною і усною словесністю українського простолюду. З 14 літ зайнявся записуванням українських пісень, переказів, відомостей з історії й етнографії краю та заохочував до цієї роботи своїх друзів і університетських товаришів, з якими “бродив із хутора в хутір”¹ в околицях Харкова. Учений настільки захопився українською минувшиною та її уснопоетичними пам’ятками і народною традиційністю, що, за словами пізнішого біографа, “став полум’яним українцем”². Щоправда залишався одночасно, як видно з цитованих юнацьких листів до матері, патріотом-росіянином.

Головний початковий імпульс зацікавленням І. Срезневського українським фольклором дали “Опыт собрания старинных малороссийских песней” М. Цертелєва (1819) і “Малороссийские песни” М. Максимовича (1827). І. Срезневський був продовжувачем їхніх починань на полі української фольклористики, але не наслідувачем. Уже з першого випуску “Запорізької старовини” в 1833 р. запропонував свій оригінальний підхід до збирання, опрацювання і видання українських пісень і дум у пов’язаності їх із відповідними відомостями про історичне буття народу, його мову, традиційну культуру – етнографію, писемну літературу.

Таке комплексне бачення і осмислення тексту усної народної словесності було фактично оригінальним не тільки в українській, а й тогочасній європейській фольклористиці взагалі. Воно спонукало не тільки до збирання, записування творів усної народної словесності, а й студій над ними, до осмислення як явища духовності в широкому історико-культурологічному контексті. Істотним і дієвим було те, що така постановка питання була не тільки задекларована теоретично, але й представлена практично.

Тож “Запорізькая старовина” викликала широке зацікавлення сучасників, каталізувала не тільки збирання, а й вивчення фольклору, розвиток фольклористичної думки, акцентуючи увагу на пізнавально-естетичних смислах фольклорного тексту, його історіософській і філологічній значущості.

¹ Срезневський В. Украинский альманах // Киевская старина. – 1893. – Т. 40. – С. 30.

² Ламанский Вл. Измаил Иванович Срезневский. – Москва, 1890. – С. 2.

Науково висвітлені і прокоментовані тексти “Запорізької старовини” були сприйняті з довірою в літературних і наукових колах, стали, можна сказати, хрестоматійними: їх передруковували в різних виданнях, використовували в дослідницьких працях, причому не тільки українських, а й інших слов’янських народів (зокрема російських і польських). Видання І. Срезневського авторитетно засвідчило високий культурний статус українського фольклору і таким чином слугувало його популяризації, поглибленню уваги до нього та введення в науково-літературний процес.

Водночас ця праця, за словами сина І. Срезневського Всеволода, прославила й самого її видавця, зробила ім’я його відомим і популярним серед науковців як ученого-етнографа, відкрила йому дорогу до знайомства з тогочасними науковими авторитетами і літераторами та можливість публікації праць у столичних виданнях і за кордоном³. У свідомості тогочасних діячів західноукраїнського національно-культурного відродження постать І. Срезневського та його видання сприймали як вагомий чинник етнокультурної історичної духовної єдності українського народу. Коли влітку 1842 р. І. Срезневський під час своїх наукових подорожей по слов’янських землях відвідав Львів, Яків Головацький вписав у його альбом вірш, в якому дуже виразно озвучено цю ідею:

Руський з руським повстрічався,
Руський з руським повітався...
Хоч з далекої України
Хоч з далекої родини –
Вже один другому брат!

Ізв’яжімся, рідні діти, –
Час вже нам відмолодіти!
Свою пісню заспіваймо,
Своєї сили добуваймо –
Та все піде влад⁴.

Істотним було те, що своїм особистим прикладом і діяльністю І. Срезневський сприяв розвитку українського фольклористичного руху та інших ділянок українознавства, історії, мови, етнографії. Він спонукав до наукової праці і неукраїнців. Яскравим прикладом цього є початок наукової кар’єри визначного українського та російського історика, народознавця і письменника М. Костомарова. Син російського поміщика з Воронізької губернії, він відкривав для себе Україну, починав наукову кар’єру як фольклорист, етнограф та історик під час навчання в Харківському університеті (1833–1837), під впливом пошвавлення українознавчого руху і, зокрема, особистого знайомства з І. Срезневським. Цей учений був для молодого М. Костомарова високим авторитетом, він звертався до нього із різних питань щодо української мови, фольклору, етнографії. Свідченням цьому є зізнання в “Автобіографії”⁵ й опубліковані листи М. Костомарова до І. Срезневського⁶.

Констатуючи значення і важливий вплив І. Срезневського на процес становлення української фольклористики, залучення до неї та ділове спрямування потрібних сил, не можна проминути вельми важливої з цього погляду у свій час його публікації “Взгляд на памятники украинской народной словесности. Письмо

³ Срезневский Вс. Краткий очерк жизни и деятельности И. И. Срезневского // Памяти Измаила Ивановича Срезневского. – Петроград, 1916. – Кн. 1. – С. 7, 8.

⁴ Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – К.: Дніпро, 1982. – С. 221.

⁵ Костомаров Н. И. Автобиография. – К., 2007. – С. 38, та ін.

⁶ Шамрай А. Харківська школа романтиків. – Харків, 1930. – Т. III. – С. 325–346.

к професору І. М. Снегиреву”⁷. Прикметним є вже адресування цієї публікації відомому російському етнографові, фольклористові й археологові Іванові Михайловичу Снегирьову (1793–1868). Молодий ентузіаст української народної поезії, видавець на той час уже трьох книжок “Запорізької старовини”, зреагував, мабуть, на те, що професор Снегирьов у своїх працях із російського фольклору, зокрема у виданні “Росіяни у своїх прислів’ях. Роздуми та дослідження про вітчизняні прислів’я та приказки”⁸, звертаючись до українського матеріалу, недостатньо зважав на його етнічну специфіку і трактував як провінційну складову великоруського. Зрештою, учений чинив так, як це зазвичай робили непоодинокі інші збирачі та дослідники російського фольклору.

Не декларуючи полемічного спрямування свого виступу (ця його інтенція зазначена буквально в заголовку, в якому понятійно заявлено категорію “українська народна словесність”), І. Срезневський із перших слів тексту стверджує самобутність, багатство і красу української мови, її вияв у пам’ятках словесності та історичному досвіді функціонування. Наскільки думки молодого І. Срезневського були неординарними для свого часу, читач переконається з подальшого тексту цієї маловідомої праці, яку вважаємо за доцільне вперше подати в українському перекладі.

У вступі статті І. Срезневський подає кілька концептуальних тез: що українська мова – одна із самостійних і самодостатніх слов’янських мов; що переконливим доказом її самобутності, можливостей для різнобічного функціонування і розвитку є багата усна народна словесність і писемна література цією мовою, яка вже заявила себе низкою талановитих імен і творів та дає підстави сподіватися нових успіхів; що народна творчість є одним із головних етнокультурних здобутків і етновизначальних чинників, цінністю, якою треба пишатися і яку треба знати, вивчати; що не можна залишатися байдужими до цього скарбу і переоцінювати можливості збереження його в народній пам’яті. Незвичайним у цій медитації є звернення до верховної імперської влади Росії, до монарха, із недвозначною пропозицією підтримати розвиток української мови в ім’я просвіти, доброї долі і справедливості до всіх народів держави. Як знаємо, останню вимогу не було втілено у життя, сталося радше навпаки.

Дуже важливим було те, що ці положення позначені не стільки романтичним пафосом, скільки вдумливою і переконливою логікою дослідника-аналітика: вони визначали предмет і спонукали до його опрацювання й осмислення. У статті автор пропонує спробу випрацювання системного погляду на пам’ятки української народної словесності.

Нагадаємо, що то був час початкового етапу теоретичного і практичного вирішення проблеми систематики і класифікації фольклору, реалізований здебільшого у практиці видання народнописаних текстів. Схема І. Срезневського оперта на відомому йому матеріалі української фольклорної традиції. Він вважає найбільшим багатством української народної словесності її епіку, яку називає “Предання” – у значенні передання, оповістки – поетичні і прозові, до яких зараховував: 1. Думи. 2. Казки. 3. Похвалки. 4. Прислів’я і приказки. 5. Загадки. 6. Замовляння. Учений кожну з цих груп характеризує і найбільше уваги приділяє першій.

Виклад І. Срезневський ілюструє цитатами з пісень і покликаннями на тексти пісень і дум, які на той час уже було вміщено у збірниках М. Цертелєва і М. Максимовича та перших випусках “Запорізької старовини”. Відзначаючи різноманітність змісту українських пісень і дум, І. Срезневський наголошує, що непоодинокі

⁷ Ученые записки Московского университета. – 1834. – Ч. VI. – № 4. – С. 134–150.

⁸ Снегирев И. М. Русские в своих пословицах. Рассуждения и исследования об отечественных пословицах и поговорках. – Москва, 1831–1834. – Кн. 1–4.

з них нагадують легенди глибокої давнини (“преданья старины глубокой”), інші захоплюють невинністю і простотою повчань, позначених патріархальністю, релігійністю, вірою в силу молитви і Божої благодаті, ще інші розгортають картини минулої слави і лиха тих часів, коли Україна боролася з ворогами чи сама поборовала себе внутрішніми протистояннями і чварами, називають героїв козацької доби. Велика кількість пісень про кохання забавляють притаманною українцям веселістю і гумором⁹.

Щодо змісту автор ділить українські пісні і думи на шість відділів: 1. *Міфічні* – пов’язані з первісними світоглядними уявленнями, до них належать і колядки. 2. *Билинні* – про те, що було, козацьких гетьманів і героїв та пов’язані з певними подіями. 3. *Повчально-моралістичні* – у формі міфологічних переказів і оповідей про певні події та особи, викладають основні правила життя і моралі. До таких належить дума про Олексія Поповича – про силу батьківської молитви. 4. *Військові* – здебільшого козацькі і гайдамацькі – про розлуку з батьківщиною, військові походи, битви, смерть, полон. Їх треба відрізнити від пісень, які пізніше стали набуток ремісників і чумаків; в останніх важливу роль відіграє кохання. 5. *Анакреонтичні* – переважно жіночі, які співають на вечорницях, забавах, танцях, під час праці. 6. *Гумористичні* – жартівливі, часто з елементами іронії і сатири та непристойностями.

За побутуванням і приуроченістю до певних часових та обрядово-звичаєвих віх І. Срезневський ділить пісні на *обрядові* і *домашні*. Констатує, що в народі існує також поділ на *старі* і просто *пісні*, або *нові*. До старих належать увесь перший відділ, билинні, велика частина моралізаторських і майже всі військові.

У заувагах стосовно поетики українських народних пісень і дум автор відзначає як прикметні їхні ознаки ліро-епічність, багату образність, драматизм і “сценізм”. Щодо віршової та ритмічної форми, то їм властивий силабо-тонічний розмір, а “думи складені римованою прозою”¹⁰.

Сказане про українські пісні і думи завершує довідка про їхні видання з короткою характеристикою (не включаючи, як зазначав, публікацій пісень “у зіпсутому вигляді в російських пісенниках”¹¹). Це також примітна частина статті як перша спроба критичного огляду наявних на той час окремих видань українських пісень і дум.

“Казки” називає І. Срезневський “цінним пам’ятником фантазії, вірувань, розуму і спогадів українського народу і, разом із тим, багатющою копальнею для майбутніх поетів України”¹². Як видно з тексту під назвою “Казки”, автор об’єднує всі види фольклорної прози: крім власне казок, також легенди і перекази та оповідання побутового змісту. Він зазначає, що українські казки відрізняються від російських поєднанням таємничості з простотою викладу. Констатує, що досі немає жодного видання українських казок, що їх успішно наслідують російською мовою письменники О. Сомов і М. Гоголь. Обіцяє докладно зайнятися дослідженням українських казок і того, яку користь можуть вони принести українській історії та етнографії¹³.

“Похвалки”, за дефініцією І. Срезневського, це невеликі казки типу байок і здебільшого сатиричного змісту. Учений ілюструє це визначення прикладами, які не дають чіткого уявлення про цей “особливий”, на думку автора, вид народної епіки і смисл наданої йому назви¹⁴.

⁹ Снегирев И. М. Русские в своих пословицах. Рассуждения и исследования об отечественных пословицах и поговорках... – С. 139–140.

¹⁰ Срезневский Изм. Взгляд на памятники украинской народной словесности... – С. 143.

¹¹ Там само. – С. 143.

¹² Там само. – С. 144.

¹³ Там само. – С. 145–146.

¹⁴ Там само. – С. 146–147.

У визначенні приказок і прислів'їв покликається на слова "Мастака" (О. Бодяньського): "вічноюна, вічножива ходяча філософія народу, дзеркало його життя, заповідь старого чоловіка, який посивів у школі досвіду, результат його спостережень, що він робив упродовж усього його існування"¹⁵. І. Срезневський відзначає багатство цього виду народної творчості і ділить її на три групи творів: епічні, гумористичні, билинні. Кожну з них ілюструє добіркою відповідних зразків. У третій групі звертає увагу на цикл паремій із критичним трактуванням українцями "москалів": "Від москаля поли вріж, та втікай"; "Від чорта відхрестишся, а від москаля не відіб'єшся"; "З москалем знайся, а камінь у пазусі держи" та ін.¹⁶

"Загадки" визначає автор статті як "плід народної дотепності, позначений особливою продуманістю і витіюватістю", і вказує на те, що непоодиноким загадкам властива смислова двозначність із непристойним змістом. Повідомляє, що автор збірки українських приказок і прислів'їв В. Смирницький (Харків, 1834) обіцяє видати і загадки¹⁷.

"Замовляння" характеризуються описово як вид таємничої словесності, якою володіють окремі люди, здебільшого бабусі, і яка у поєднанні з відповідними діями є для деяких осіб здобуванням засобів для життя. Зазначено, що між українськими замовляннями є багато подібних до російських¹⁸.

За часом, змістом і характером ця праця І. Срезневського після знаменитої "Передмови" М. Максимовича до збірника "Малороссийские песни" (1827) є фактично найповажнішою спробою розгляду й осмислення українського фольклору, його жанрової системи як самобутнього й етновизначального явища українського народу, що вписує його в загальнослов'янський культурний контекст і стверджує його життєву здатність та перспективу подальшого розвитку.

Стаття овіяна романтичним захопленням багатством і поетичними досягненнями української народної творчості. Разом із тим її зміст позначений дослідницьким аналітичним заглибленням, цікавими порівняльними заувагами про спільне з іншими слов'янськими народами і специфічне в українському фольклорі, стан вивчення, збирання і видання його надбань. Принципове значення мало пов'язане з розглядом фольклору утвердження повноцінності і придатності для літературної практики української мови. Тут молодий І. Срезневський приєднав свій голос до висловлених на цю тему думок відомих учених того часу (Й. Г. Гердера, П. Й. Шафарика, С. Бандтке).

Оригінальна пізнавальна сутність статті і в тому, що в ній зацитовано добірки текстових зразків різних жанрів українського фольклору, особливо тих, які, окрім пісень і дум, були менш відомими чи зовсім незанимаєми для тогочасного читача, інформував останнього про наявні публікації з цього предмета.

Звичайно, із висоти наступних напрацювань наукової фольклористики видно недосконалість і недоліки запропонованої І. Срезневським жанрово-видової класифікації українського фольклору, поверховість його непоодиноких міркувань. Але не забуваймо, це були початки формування не тільки української науки про усну народну словесність, а й зарубіжної фольклористики взагалі. Вельми важливим було те, що у статті зосереджено увагу на пізнанні українського фольклору і розвитку фольклористичної думки. Їй, без сумніву належить чільне місце в історії початкового етапу української фольклористики.

¹⁵ Срезневский Изм. Взгляд на памятники украинской народной словесности... – С. 147. Ці слова взято, очевидно, із рецензії Мастака на збірку В. Н. Смирницького "Малороссийские пословицы и поговорки" (Харьков, 1834), яку було надруковано в московському журналі "Телескоп" (1834. – Ч. 21. – № 21. – С. 336–348).

¹⁶ Срезневский Изм. Взгляд на памятники украинской народной словесности... – С. 148.

¹⁷ Там само. – С. 149.

¹⁸ Там само. – С. 150.

У закінченні статті зазначено намір автора продовжити студії та публікації, присвячені пам'яткам української народної словесності. Таким продовженням були наступні випуски "Запорізької старовини" і передруки низки текстів із неї зі статтями у відомому петербурзькому літературно-науковому журналі "Сын Отечества"¹⁹, стаття про українські казки²⁰, доповнення і зауваги до статті К. Сементовського про свята в українців²¹.

У звіті І. Срезневського про його наукову подорож по слов'янських землях у 1839–1842 рр. істотною є інформація про науковий рух, у тому числі й фольклористичний, у західноукраїнських землях. Характеризуючи граматики української мови закарпатця М. Лучкая (1830) та галичанина І. Левицького (1835), учений згадує і їхні додатки фольклорних текстів. Подає стислі відомості про: збірник польських і українських пісень Вацлава з Олеська (1833), опис українського весілля І. Лозинського ("Ruskoje wesile", 1835), альманах гуртка М. Шашкевича "Русалка Дністровая" (1837); двотомний збірник українських пісень у Галичині Жеготи Паулі (1839–1840); видання "Галицької приповідки і загадки" Г. Ількевича (1841)²². Цією інформацією І. Срезневський уводив праці авторів із Галичини та Закарпаття, присвячені українській мові і фольклору, у широкий слов'янознавчий контекст.

У наукових планах І. Срезневського були праці, пов'язані з українським фольклором. У непоодиноких місцях його писань згадується, зокрема, намір зайнятися дослідженням українських приказок і прислів'їв, для якого він мав і значний зібраний матеріал. Не відмовляв зацікавленим дослідникам і в допомозі потрібним матеріалом зі своєї "української скрині". Приміром, у листі від 17 вересня 1846 р. до О. Бодяньського, який просив надіслати пісенні тексти, І. Срезневський писав: "Я ділюся навіть з напівзнайомими, якщо вони того варті; так мій "Малоросійський словарь" переписаний уже разів з десять. Пісні неісторичні віддав Кулішеві. Літописи передаю Вам, весільні пісні – Сементовському, радий би віддати українські прислів'я для пильного опрацювання комусь, хто розуміється в цій справі"²³.

До українського фольклору звертався І. Срезневський, як згадувалося, у студіях над слов'янською міфологією. У 1846 р. вийшла в Харкові його праця "Святылища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям", в якій використано мотиви й образи українських народних колядок, у тому числі й галицьких, українські народні легенди, повір'я, обряди та звичаї.

Українські фольклорні матеріали мав намір друкувати І. Срезневський в ініційованому ним неперіодичному виданні "Украинский сборник". Але у двох його книжках, які вийшли в Харкові у 1838 і 1841 рр., було лише вміщено насичені фольклоризмом драматичні твори І. Котляревського "Наталка Полтавка" і "Москаль-чарівник". Цим він прислужився й українській літературі.

І ще один прикметний нюанс: І. Срезневський послідовно вживає назви "Україна", "український" замість офіційного "Малоросія", "малоросійський".

І. Срезневському належать цінні нотатки про відвідини І. Котляревського в Полтаві у 1837 р. та думки автора української "Енеїди" про руйнування народних

¹⁹ С. И. Выговский и Пушкаръ. 1657–1658 // Сын Отечества. – 1834. – Т. XLVI. – Ч. 168. – № 17. – С. 258–274; С. И. Палий // Там само. – 1834. – Т. XLII. – Ч. 164. – Отд. II. – С. 413–426.

²⁰ Галатей (Москва). – 1839. – Ч. 4. – № 34. – С. 535–552.

²¹ Срезневский И. И. Дополнения и замечания // Маяк. – Санкт-Петербург, 1843. – Т. XI. – Кн. XXVI. – Гл. III. – С. 45–57.

²² Срезневский И. Донесение адъюнкт-профессора Срезневского г. Министру народного просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. – 1843. – Т. 37. – С. 45–74. Про видання стосовно української мови і фольклору. – С. 49, 53–58.

²³ Цит. за: Дей О. І. Фольклористична діяльність Осипа та Федора Бодяньських // Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодяньських. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 30.

пісень у новітню добу та потребу їх старанного збирання не випадковими людьми, а тими, що їх по-справжньому люблять і розуміють²⁴.

У петербурзький період життя і діяльності І. Срезневського його зацікавлення історією, культурою і фольклором України були відтіснені іншими науковими зацікавленнями вченого. Що більше: його погляди на українство, українську мову зазнали змін і, на жаль, не в кращий бік і явно продрейфували до казенної великоруської рутини. Але і в пізніший час у його працях, рецензіях відчувається присутність у пам'яті та знаннях відомого вченого-славіста української теми. Як видно з інформації "Вестника Императорского Русского географического общества" (1853. – Кн. 1. – Ч. 3. – Отд. 9. – С. 21), на початку 50-х років він працював над систематикою українських дум та укладанням словника української мови із використанням фольклорних джерел. Відгукнувся, зокрема, і на "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край" Павла Чубинського²⁵.

Та найважливіший для української фольклористики попередній – харківський період діяльності І. Срезневського, коли він був щиро захоплений Україною, її історією, особливо козацькою, її народною словесністю, обстоював права української мови як самостійної слов'янської мови, стверджував перспективу розвитку літератури цією мовою. Саме головню в той період йому випала важлива роль одного з фундаторів становлення і розвитку української фольклористики, організатора фольклористичного руху, зокрема в Харкові, одного з тих, хто прокладав дорогу до виявлення, розкриття й осмислення історичної та культурної цінності надбань української народної словесності.

Так, ця діяльність позначена прикметними рисами романтичної фольклористики. Водночас не можна не помітити в діяльності І. Срезневського продуктивних підходів і трактувань, які вели від поверхового бачення предмета до дослідницького заглиблення і осмислення його сутності, ініціювали пошук та аналітичну роботу з фольклорним матеріалом. У них простежуємо і ті конструктивні елементи, які характерні для наступного позитивістського етапу розвитку фольклористики.

Тому вкрай несправедливою і без належної історичної конкретики є та категорична оцінка, яку дав діяльності І. Срезневського М. Костомаров у листі до українського поета Олександра Корсуна від 10 лютого 1880 р.: "Багато шкоди вчинив малоруській історії і етнографії цей чоловік"²⁶. Необ'єктивно навіть стосовно "Запорізької старовини", яку якраз мав на увазі М. Костомаров. Бо навіть за історично зумовлених романтичних обмежень і суб'єктивних промахів діяльність І. Срезневського в українській науці була продуктивною, корисною, його постать у фольклористичному процесі ХІХ ст. є все-таки позитивною і посідає одне з цільних місць.

Найближчим часом читачам журналу буде запропоновано докладний аналіз найважливішої праці І. Срезневського в українській фольклористиці – його "Запорізької старовини".

²⁴ Срезневський В. Знакомство И. И. Срезневского с И. П. Котляревским // Киевская старина. – 1899. – Т. 64. – Кн. 1. – С. 1-8.

²⁵ Срезневский И. Замечания на "Труды" Чубинского // Журнал Министерства народного просвещения. – 1880. – С. 162-166.

²⁶ Шамрай А. "Запорожская старина" як історико-літературний факт // Харківська школа романтиків. – Харків, 1930. – Т. 1. – С. 53.